

Schooltijd in het Romeinse Rijk

1. Het Romeinse rijk, een wereldrijk

Het Romeinse Rijk was een groot rijk uit de Oudheid dat grote delen van Europa, Noord-Afrika en het Midden-Oosten omvatte. Omdat de Middellandse Zee in het midden lag, noemden de Romeinen dit simpelweg “onze zee”. De hoofdstad was Rome, centraal op het Italiaanse schiereiland gelegen. In het begin van het eerste millennium v.Chr. (vanaf 1000 v.Chr. dus), was Rome slechts één van de vele kleine stadstaatjes in het Middellandse Zee, met een bevolking niet groter dan die van een Nederlands dorp vandaag, maar langzaam groeide de stad uit tot de machtigste in de regio. Vooral na 300 v.Chr. begon een fase van **grote veroveringen** buiten Italië: na de oorlogen tegen Carthago (onder leiding van Hannibal, die vandaag nog steeds beroemd is omdat zijn leger met olifanten de Alpen overstak), werden Spanje en het westen van Noord-Afrika deel van het rijk. Daarna groeide het rijk sterk in het oostelijke Middellandse Zeegebied met onder andere het huidige Griekenland, Turkije en Syrië. In de jaren 50 voor het begin van onze tijdsrekening veroverde Caesar Gallië. Door de schijnbaar gewetenloze manier waarop hij dit deed, zou hij vandaag waarschijnlijk als oorlogsmisdadiger bestempeld worden. De noordgrens van het Romeinse rijk volgde vanaf dan de Rijn, en liep dus dwars door het huidige Nederland en Duitsland. Twintig jaar later voegde Caesars adoptiefzoon Augustus ook Egypte toe aan het rijk, na de beroemde oorlog met koningin Cleopatra. Deze verovering was heel belangrijk voor het groeiende rijk, want Egypte had een zeer betrouwbare graanoogst in de vruchtbare Nijlvallei. Rome was ondertussen een wereldstad geworden, die uiteindelijk wel een miljoen inwoners zou hebben, en die aten een heleboel graan (in de vorm van brood en pap) dat grotendeels uit Egypte aangevoerd werd.

Figuur 1: Het Romeinse Rijk incl. tijdelijke gebieden, door J. Solberg

Caesar was tijdens zijn veroveringen “gewoon” een generaal. In theorie moest hij verantwoording afleggen aan de officiële machthebbers in Rome: de senaat. Deze bestond uit enkele honderden mannen, allen uit extreem rijke families. In praktijk gedroeg Caesar zich echter als een alleenheerser, en dat werd hem niet in dank afgenomen: op 15 maart in 44 v.Chr. werd hij door een groep medesenaatoren voor het oog van iedereen vermoord. Tegelijkertijd ontstond er toch ook een breder maatschappelijk draagvlak voor een alleenheerschappij: mensen zagen dit als een efficiëntere manier om het enorme rijk te kunnen regeren. Augustus trok, net als zijn adoptievader, veel macht naar zich toe, maar kon op meer acceptatie van de maatschappij rekenen. Hij geldt als de eerste

keizer. Dit Nederlandse woord is afgeleid van de naam Caesar, die Augustus overnam van zijn adoptievader. Wij gebruiken die naam zelden gebruiken voor hem, om verwarring met zijn beroemde adoptievader te vermijden, maar de Romeinen deden dat wel. Vanaf dan bleef het Romeinse Rijk een **keizerrijk**. In vergelijking met veel andere wereldrijken was Rome een uitermate stabiel rijk. Terwijl het rijk van Alexander de Grote meteen na zijn dood weer in stukken uiteen viel, bleef het Romeinse Rijk eeuwenlang ongeveer even groot. Pas in de vijfde eeuw n.Chr. verloor het rijk snel gebieden in het Westen, uiteindelijk zelfs Italië. Maar ondertussen had het rijk met Konstantinopel (het huidige Istanbul) ook een tweede hoofdstad gekregen en deze bleef de hele Middeleeuwen door bestaan. Wij spreken dan over het Byzantijnse Rijk, maar de inwoners zelf beschouwden zich nog steeds als Romeinen.

Zuid-Nederland en Vlaanderen maakten vier eeuwen lang deel uit van het Romeinse Rijk, en dit heeft nog steeds invloed op onze cultuur. Veel andere regio's maakten nog veel langer deel uit van het Romeinse Rijk. Dat dit voor Italië geldt weet natuurlijk iedereen, maar dit geldt evengoed voor de grondgebieden van het huidige Marokko, Syrië, en bovenal Turkije. We mogen de Romeinse culturele erfgoed dus *niet* zien als typisch Europees.

Ook buiten het Romeinse Rijk stond de geschiedenis overigens niet stil. In de tijd van het Romeinse Rijk waren er ook nog andere grote rijken in de wereld. Ten oosten van het Romeinse Rijk bevond zich het Parthische Rijk (met het huidige Iran als centrum): hiermee hadden de Romeinen intensief contact, en soms oorlog. In China was de sterke Han-dynastie aan de macht. Hiermee hadden de Romeinen slechts sporadische en indirecte handelscontacten. In Midden-Amerika bloeide in dezelfde periode de Maya-cultuur. Maar omdat er nog geen zeevaart over de Atlantische oceaan bestond, wisten de Maya's en de Romeinen helemaal niet van elkaars bestaan.

Door zijn grote omvang was het Romeinse Rijk een bij uitstek **multicultureel** rijk. De inwoners van het rijk hadden vele verschillende culturele tradities en talen. Vooral de hoeveelheid gesproken **talen** was enorm. Sommige hiervan kennen we goed, omdat er ook in geschreven werd. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het Aramees, de taal die Jezus sprak en verwant is aan moderne talen zoals het Hebreeuws of het Arabisch. Andere van deze talen kennen we helemaal niet meer, omdat er geen teksten in bewaard zijn. Op plekken waar mensen van overal in het Rijk samenkwamen – denk aan het leger, de hoofdstad Rome en havensteden overal langs de Middellandse Zee – moet er een kakafonie van talen geklonken hebben. Om je buiten je eigen kring verstaanbaar te maken, moest je Latijn of Grieks gebruiken. Dit waren de talen die werden gebruikt in administratie, bestuur en onderwijs. Simpel gesteld kon je overal in het Westen (West-Europa, Spanje en Italië, Noord-Afrika) terecht in het Latijn, en in het oosten (Griekenland, Turkije, Levant, Egypte) in het Grieks. Hoewel Latijn de oorspronkelijke taal van de Romeinen was, en dus het sterkst geassocieerd wordt met de Romeinse tijd, was Grieks de enige taal waarmee je doorheen het hele Rijk, van Engeland tot in de provincie Arabië, altijd wel iemand kon vinden die je verstond. De Romeinen hebben hun eigen taal namelijk nooit verplicht gemaakt in het gehele rijk. Rijke Romeinen overal in het Westen vonden het belangrijk dat hun kinderen op school ook Grieks leerden, zodat ze ook de belangrijke werken uit de Griekse literatuur konden lezen. Omgekeerd gebeurde dit niet. In het oostelijke deel van het rijk vond men het niet zo nodig om Latijn te kunnen lezen – de Romeinen begonnen toch pas 500 jaar na de Grieken met het schrijven van literatuur.

Diversiteit vond je niet alleen op het vlak van taal. Er waren ook ontzettend veel verschillende cultussen. De meeste mensen in het Romeinse rijk waren polytheïst, dit wil zeggen dat ze in het bestaan van vele goden geloofden. Maar vaak hadden ze wel persoonlijke favorieten, waarbij ze bijvoorbeeld het meest actief een bepaalde lokale god vereerden. Sommige lokale cultussen, zoals

die van de Egyptische godin Isis, werden uiteindelijk populair over het hele rijk. Daarnaast leefden er in het Romeinse Rijk ook Joden en ontstond hier het Christendom.

Ook sociaal waren er – jammer genoeg – heel grote verschillen. De meeste teksten en kunstvoorwerpen die we vandaag nog kennen, werden geschreven of gekocht door een kleine minderheid van rijke Romeinen. Maar daarnaast waren er ook heel veel mensen die amper, of zelfs helemaal niet, rond konden komen. Het Romeinse Rijk kende bovendien het principe van slavernij: mensen uit veroverde gebieden werden verkocht en uitgebuit alsof het dingen waren. Vandaag spreken wetenschappers liever niet meer over ‘slaven’, maar over ‘slaafgemaakten’. Dit woord drukt beter uit dat dat dit gewoon mensen zoals iedereen waren, die er niet zelf voor gekozen hadden om een slaaf te zijn, maar door andere mensen ten onrechte behandeld werden alsof ze niet helemaal mens waren. Ook onder de slaafgemaakten waren er overigens grote verschillen. Op plekken zoals mijnen werden zij in erbarmelijke omstandigheden tewerk gesteld en hadden ze een zeer treurig bestaan. Maar we kennen ook hoogopgeleide slaven die zich in dienst van hun meester opwerkten tot een soort managers die in relatieve welvaart leefden, hoewel ze nog steeds onvrij waren.

Meer lezen: De Romeinse tijd in Nederland: <https://www.romeinen.nl/onderwijs/voor-leerlingen/de-romeinse-tijd-in-nederland>

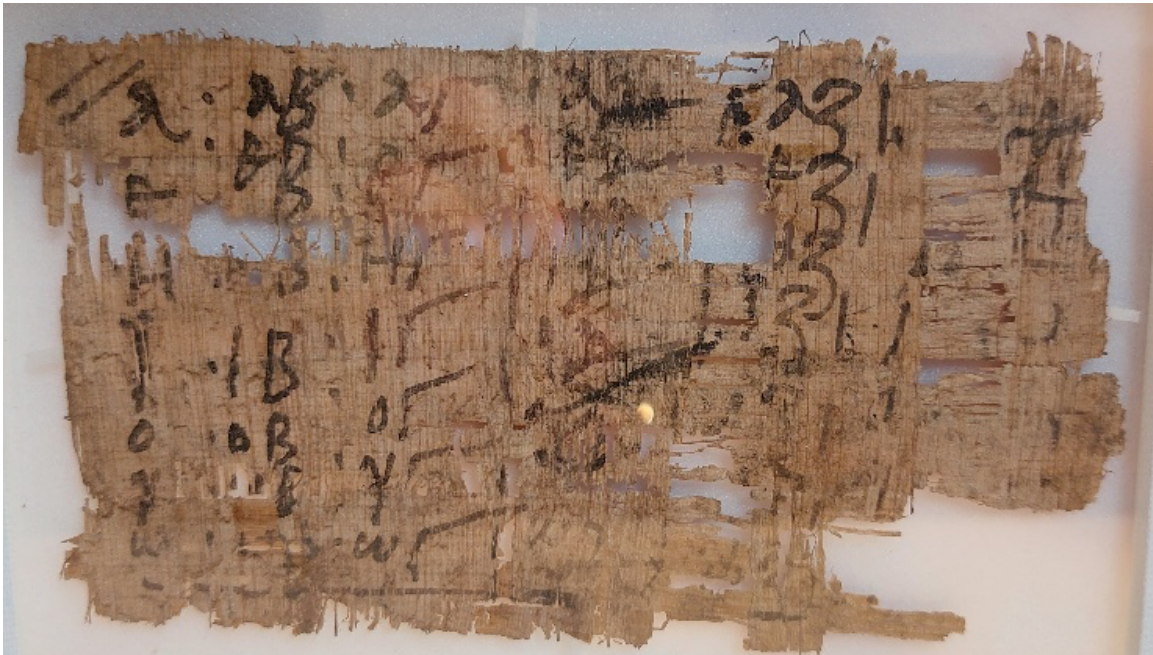
2. Naar school in het Romeinse Rijk

Veel van wat we weten over de geschiedenis van het Romeinse tijd komt uit teksten die toen geschreven werden. Veel Romeinse boeken zijn in de Middeleeuwen door monniken gekopieerd en zo tot vandaag bewaard. Daarnaast hebben archeologen 100.000en opschriften op steen gevonden, en 10.000en documenten op papyrus, het papier uit de Oudheid. Al deze teksten werden vanzelfsprekend geschreven door mannen en vrouwen die hadden leren lezen en schrijven.

Belangrijk om te beseffen is dat lang niet elk kind naar **school** ging in het Romeinse Rijk. Het grootste deel van de Romeinse samenleving was analfabeet. Kinderen die naar school gingen, hadden minder tijd om te helpen in het huishouden of het familiebedrijf, en bovendien moesten leraren betaald worden. Voor arme kinderen was school dus geen optie. Alleen rijke kinderen en kinderen uit wat we vandaag de ‘middenklasse’ noemen gingen naar school, waarschijnlijk minder dan twintig procent van alle kinderen. Zowel jongens als meisjes waren welkom, maar bij de meisjes waren de percentages een stuk lager dan onder de jongens. Kinderen uit rijke families werden op school vaak vergezeld door een begeleider (*paedagogus*), meestal een slaafgemaakte. Soms was deze amper ouder dan het kind zelf en ondersteunde hij of zij het kind bijvoorbeeld zijn of haar spullen te dragen. De meeste kinderen stopten al na een paar jaar met school. Meisjes stopten bijna altijd voor ze de pubertijd bereikt hadden. Bij de jongens gingen bijna alleen de rijken door naar het voortgezet onderwijs. Als men carrière wilde maken in de Romeinse wereld was het zeker interessant om een opleiding in de retoriek te volgen, want goed kunnen spreken werd door de Romeinen essentieel geacht. Kinderen die geen school volgden, volgden soms een ander soort opleiding. Ze gingen bijvoorbeeld in de leer bij een vakman.

In de Romeinse wereld bestonden er veel verschillende vormen van onderwijs en leraren. Een Romeinse school was veel minder formeel georganiseerd dan vandaag. Sommige leraren doceerden buiten op straat, andere in hun eigen huis of op een andere locatie. De rijkste families hadden privé-leraren. Tussen leraren onderling bestonden grote verschillen in welvaart en status. De leraren die les gaven aan gevorderde studenten hadden vaak een beter aanzien dan degenen die slechts op basisniveau doceerden, maar ook op basisniveau waren er onderlinge verschillen in status.

In de basisschool waren leren lezen en schrijven de belangrijkste activiteiten. Leren schrijven in de Romeinse wereld was een zeer repetitief proces: eerst leerde men de individuele letters, om vervolgens alle klinker-medeklinker combinaties te oefenen net zolang tot men deze grondig onder de knie had. Dit weten we vandaag door vondsten van papyrusfragmenten en potscherven, bijna altijd in Egypte vanwege het gunstige klimaat. Egypte was deel van het Griekse oosten en dus zijn de gevonden oefeningen bijna altijd in deze taal. Een voorbeeld uit de collectie van het Allard Pierson Museum in Amsterdam is hieronder te zien.

Figuur 2: Schrijfoefening. Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam, APM19127

Het is een schrijfoefening op papyrus, waarbij een leerling alle klinker-medeklinker combinaties heeft opgeschreven, als zijn er aan de onderkant en de rechterkant stukken verloren gegaan. De eerste regel gaat als volgt: $\alpha: \alpha\beta \cdot \alpha\gamma \mid \alpha\delta \mid \alpha\zeta \mid \alpha\theta$ (a, ab, ag, ad, az, ath) en de volgende regel is precies hetzelfde met de eerstvolgende klinker uit het Griekse alfabet (de *epsilon* of e), enzovoorts met alle volgende klinkers. De leerling die deze oefening heeft geschreven was al vrij bekwaam, wat te zien is aan de regelmaat van de letters.

Eens ze de letters goed kenden, oefenden de leerlingen vaak met encyclopedische lijsten van namen, bijvoorbeeld vogels, en op een nog hoger niveau met passages uit beroemde literaire werken, bijvoorbeeld de *Ilias* van Homerus. Als ze het technische schrijven en lezen goed onder de knie hadden, gingen ze verder met het leren van taalregels en het voordragen en lezen van beroemde literatuur. Zo weten we dat men tot in de vierde eeuw n.Chr. Griekse teksten las van Thucydides, een Atheense geschiedschrijver die leefde van ongeveer 460 tot 400 jaar v.Chr. Tegenwoordig is het zeer zeldzaam dat teksten van bijna negen eeuwen oud worden gelezen in een basisschoolklas, laat staan dat ze deel uitmaken van het standaard curriculum. In de Oudheid had men echter geen literatuur die speciaal geschreven was voor kinderen en aangepast was aan hun leefwereld.

Een uitzondering hierop zijn de schoolteksten die onder experts bekend staan als de **colloquia**. Dit zijn verzamelingen redelijk eenvoudige Latijnse zinnen, met de Griekse vertaling ernaast, om de leerlingen Grieks te leren spreken. De ene schooltekst is langer dan het andere, maar over het algemeen volgen ze de dagopbouw van een kind uit de hogere sociale klassen. Van het opstaan in de ochtend, eventueel met hulp van huishoudelijke personeel, tot de schooldag en een feestje in de

avond, alle alledaagse situaties komen voorbij. De schoolteksten die we vandaag nog bezitten werden opgesteld in de vierde eeuw n.Chr. en zijn bewaard in kopieën uit kloosters.

Meer lezen: Wat weten we over antieke scholen? <https://readingancientschoolroom.com/how-do-we-know-what-ancient-schools-were-like/>

3. Tijd in de Romeinse tijd

De manier waarop wij vandaag de tijd ordenen gaat in grote lijnen terug tot de Romeinse tijd. Ons jaar wordt ingedeeld in 12 maanden, die nog steeds dezelfde naam hebben als in de Romeinse tijd. De precieze vorm van de kalender (het aantal dagen per maand en de vierjaarlijkse schrikkeljaar in februari) hebben we te danken aan niemand minder dan Julius Caesar. Tot de eerste eeuw v.Chr. had het Romeinse jaar maar 355 dagen (ongeveer tien dagen te kort dus) en voegde men om de paar jaar een extra maand toe om ervoor te zorgen dat de maanden gelijk bleven lopen met de seizoenen. In praktijk lukte het niet altijd om deze extra maand op het juiste moment in te voegen. Toen Caesar het ambt kreeg van *pontifex maximus* (de hogepriester belast met het onderhoud van de kalender) ging hij daarom te rade bij Egyptische astronomen. Deze bezaten ook toen al zeer precieze kennis van de lengte van het astronomische jaar (de tijd die de aarde erover doet om haar baan rond de zon af te leggen). Op basis van deze kennis hervormde Caesar de kalender. Sindsdien hebben we jaren van 365 dagen en, om de vier jaar, schrikkeljaren van 366 dagen. Voor deze daad werd hij op een bijzondere manier geëerd: de zevende maand kreeg naar hem, Julius Caesar, de naam juli.

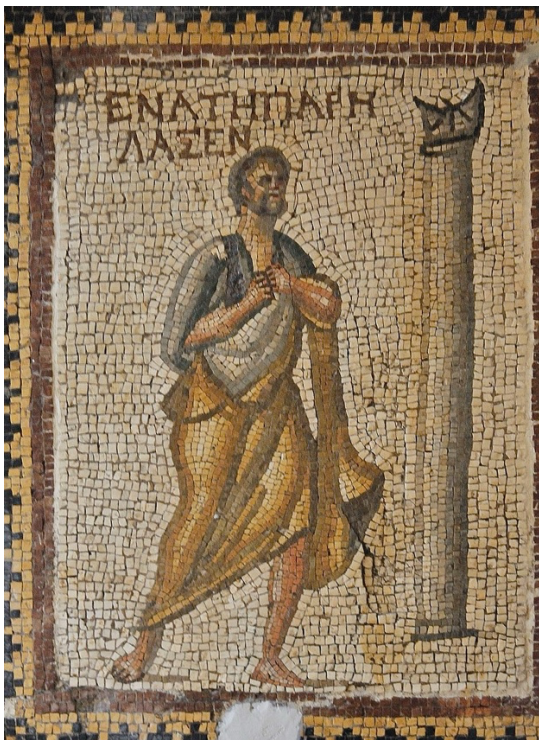
De manier waarop wij de jaren tellen (sinds de geboorte van Christus) lijkt ook terug te gaan op de Romeinse tijd. Jaar 1 valt namelijk in de regering van de eerste keizer, Augustus. In praktijk werd deze manier van tellen echter pas in de Middeleeuwen ingevoerd. De meeste Romeinen telden jaren niet doorlopend, maar gebruikten de naam van de consul of het regeringsjaar van de keizer om duidelijk te maken over welk jaar ze het hadden.

De zevendaagse week stamt wel weer uit de Romeinse tijd. Geïnspireerd door de Joden, die elke zevende dag de Sabbat vierden, verzonnen astrologen in het begin van onze tijdsrekening ook een zevendaagse cyclus waarbij elke dag naar één van de planeten werd vernoemd: Mercurius, Venus, Mars, Jupiter en Saturnus, elk vernoemd naar een Romeinse god. Onder de zeven planeten rekenden de Romeinen ook de zon en de maan. Uranus en Neptunus kenden ze niet, want die kan men niet zien zonder telescoop. Hiermee krijg je dus zon-dag, maan-dag, dinsdag (Mars), woensdag (Mercurius), donderdag (Jupiter), vrijdag (Venus) en zaterdag (Saturnus). In het Nederlands kan je de namen van de Romeinse goden niet meer altijd herkennen, omdat ze vervangen werden door hun Germaanse tegenhangers. In andere talen (bv. het Italiaans of het Frans) liggen de namen van de weekdays wel nog dicht bij hun Latijnse namen.

In het dagelijks leven was de rol van deze week beperkt: een selecte groep mensen met een interesse in astrologie beschouwden sommige dagen als gunstig en andere als ongunstig. Als zij gingen trouwen, of een grote reis ondernamen, deden ze dit daarom, bijvoorbeeld, liever op de dag van Jupiter dan op die van Saturnus. Maar een wekelijks ritme met een weekend waarin niet gewerkt werd, kenden ze niet. Ze hadden wel vrije dagen voor religieuze feesten – en daar waren er veel van – maar die volgden geen vast patroon. Dat de zevendaagse week uiteindelijk wel een belangrijke rol ging spelen heeft te maken met het Christendom. Tegen het eind van de vierde eeuw n.Chr. was meer dan de helft van de inwoners van het Romeinse Rijk christelijk, en velen van hen gingen 's

zondags naar de kerk. Geleidelijk werd de zondag meer en meer beschouwd als een rustdag en ging dit het ritme van het leven bepalen.

De Romeinen kenden ook een verdeling van de dag in 24 uur. In hun steden stonden op veel plaatsen klokken opgesteld, zowel op openbare pleinen als in de huizen van rijken. Deze Griekse uitvinding van rond 300 v.Chr. namen de Romeinen bijna onmiddellijk over. Grieks-Romeinse klokken werkten wel anders dan moderne, mechanische klokken. Ten eerste kende men in de Oudheid een systeem van seizoenale uren. Dit betekent dat de lichtdag steeds 12 uren duurde, of het nu een lange zomerdag of een korte winterdag was. In de zomer duurde een uur daarom langer dan in de winter. Dit lijkt vandaag misschien onhandig, maar dit was een bewuste keuze. Ze kenden namelijk ook ons uur met vaste lengte. De allereerste klokken waren zelfs voor dit soort gelijke uren ontworpen, maar binnen één generatie stapte men over op de seizoenale uren. In de Oudheid vond men het net handiger dat elke dag, ongeacht het uur, gewoon op het eerste uur begon, en dat het zesde uur altijd betekende dat de zon op haar hoogst stond. Opstaan deden de meeste Romeinen dan ook op het eerste uur, bij het eerste licht. Ze gingen onmiddellijk aan de slag, zonder ontbijt. Eten deden ze zo rond het vijfde uur (lunch) en rond het negende uur (avondeten), al kon dit – net als vandaag – ook wel eens een uurtje vroeger of later zijn. Intensief werk (inclusief naar school gaan) gebeurde vooral in de eerste zes uren, wanneer het nog niet zo warm was. Op het twaalfde uur werd het weer donker en kon men niet veel meer doen.

Figuur 3: Mozaïek gevonden in Romeins Syrië: een man ziet op de zonnwijzer dat hij bijna te laat is voor het diner op het negende uur. Bron: Dosseman via Wikipedia Commons

Er waren twee soorten klokken in de Romeinse tijd. Zonnwijzers geven de tijd weer door de schaduw van een stokje (de *gnomon*) op een halve cirkel te projecteren. 's Ochtends, als de zon opkomt in het oosten, valt de schaduw langs het ene uiteinde van de halve cirkel, 's middags pal in het midden van de halve cirkel en wanneer de zon ondergaat in het westen valt de schaduw op het andere uiteinde. Een simpele zonnwijzer is eenvoudig te maken, maar veel van de Romeinse zonnwijzers zijn tridimensionaal en dus niet zo eenvoudig. Ze werden ontworpen door ingenieurs, die wisten hoe ze zonnwijzers konden maken waarbij de schaduw correct in een kom geprojecteerd

werd. Ze hielden bovendien rekening met de breedtegraad van de locatie waar de zonnewijzer opgesteld zou worden. De *gnomon* moet voor een precies resultaat namelijk schuin staan, en dezelfde hoek vormen als de breedtegraad. Als dit allemaal klopt; kan de zonnewijzer tegelijk als een soort kalender fungeren: de richting van de schaduw duidt aan hoe laat het is, en de lengte van de schaduw duidt de tijd van het jaar aan (waarbij de langste schaduw van het jaar tijdens de winterzonnewende voorkomt, en de kortste tijdens de zomerzonnewende).

Figuur 4: Zonnewijzer uit Pompeï. Bron: Kergeo via Wikipedia Commons

Zonnewijzers werken vanzelfsprekend alleen als de zon schijnt – en dat gebeurt aan de Middellandse Zee gelukkig vaker dan bij ons. Maar 's nachts of op een regenachtige dag werkte alleen het tweede type van klok: de waterklok. Hierbij druppelde water langzaam van één vat in een ander. De hoogte van het water gaf aan hoe laat het was. Ook hiervan werden bijzondere modellen gemaakt, waarbij men bij het meten van het waterniveau rekening hield met het seizoen. Sommige pronkwaterklokken waren zelfs voorzien van mechanismen waarbij het water, zo gauw een bepaald niveau was bereikt, een visueel effect of geluideffect in gang zette, net als vele mechanische uurwerken uit de vroegmoderne tijd. Van dergelijke fragiele installaties kennen we jammer genoeg alleen beschrijvingen en zijn er slechts kleine fragmenten bewaard.

Meer lezen: De ontdekking van een Romeinse waterklok in Engeland: <https://the-past.com/feature/a-roman-clock-at-vindolanda/>

Meer tips:

Eenvoudig computerspelletje over het dagelijks leven van de Romeinen in Engeland:

<https://www.vindolanda.com/vindolanda-adventure>

Filmpje over het dagelijks leven van tieners in het Romeinse Rijk:

<https://m.youtube.com/watch?v=juWYhMoDTN0>